उदन्तजातं = वृत्तान्तसमूहं, वीता - त्यक्ता, अप्रतिभटं = प्रतिवीररहितं, अभियोक्तुं, = योद्धुं, उद्युङ्क्ते - यतते, देव एव प्रमाणं - यथेच्छसि तथा कुरु, निरपायेन = अप्रतिक्रियेण, अरातिः = शत्रुः, सांप्रतं = इदानीं, असांप्रतं = अयुक्तं, दुर्गसंश्रयः = दुर्गप्रवेशेनात्मरक्षणम्।

२१. अखर्वेण = अधिकेन, शितिकण्ठेन = शिवेन, अग्रीभूय = पुरतः स्थित्वा, सामग्र्या = युद्धसाधनैः, अक्लेशं = लीलया, भूमहेन्द्रं = भुवि इन्द्रसमं, अनुनीय = आश्वास्य, अवरोधान् = अन्तः पुरस्त्री मण्डलं, निवेशयामासुः - अस्थापयन्।

२२. प्रशस्तं - उत्तमं, वीतदैन्यं = दीनतारहितं, सैन्यं, तेन समेतः = युक्तः ; अधिकरुषं = अतिकोपनं, द्विषं = शत्रुं, रुरोध - अरुणत्, गगनचराः = देवाः, वर्तमाने = प्रवर्तमाने, पुरारातिदत्तां = शिवप्रदत्तां, प्राहिणोत्, = प्रयुक्तवान्, शकलीकृता = खण्डिता ; पशुपतिशासनस्य = ईश्वराज्ञाया, अवन्ध्यतया = अव्यर्थतया, वीतप्रग्रहाः - शिथिलरज्जवः, अक्षतविग्रहाः = अविकलदेहाः, वाहाः = अश्वाः, प्राज्यं = विशालम्।

३. पितृपुत्रयोः प्रेम

रचयिता - **वाणभट्टः**

२३. एकदा तु हर्षः वासतेय्याः तुरीये यामे प्रत्यूषस्येव स्वप्ने चटुलज्वालापुंजपिंजरीकृतसकलककुभादुर्निवारेण दवहुतभुजा दह्यमानं केसरिणमद्राक्षीत् । तस्मिन्नेव दावदहने समुत्सृज्य शावकानुत्प्लुत्य चात्मानं पातयन्तीं सिंहीमपश्यत् । आसीच्चास्य चेतसि [लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धनपाशाः] यदाकृष्टस्तिर्यञ्चोपि एवमाचरन्ति इति । प्रबुद्धस्य चास्य मुहुर्मुहुर्दक्षिणेतरमक्षि पस्पन्दे । गात्रेषु चाकस्मा देव वेपथुर्विपप्रथे । निर्निमित्तमेवान्तर्बन्धनस्थानाच्चचालेव हृदयम् । अह्नि च तस्मिन् शून्येनैव चेतसा चिक्रीड मृगयाम् । आरोहति च हरितहये मध्यमह्नो भवनमागत्योभयतो मन्दमन्दं संवाह्यमानतनुतालवृन्तः क्षितितलविततमतिशिशिर मलयजरमलवलुलितवपुषमिन्दुधवलो पधानधारिणीं वेत्रपट्टिकामधिशयानः साशङ्क एव तस्थौ।

२४. अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचकरुचा चैलचीरकया रचितमुण्डमालकं, श्रमातपाभ्यामारोप्यमाणकायकालिमानं अन्तर्गतेन शोकशिखिना अङ्गारतामिव नीयमानं, अतित्वरागमद्रुततर-पदोद्धयमानधूलिराजिव्याजेन राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या मेदिन्येवानुगम्यमानं अनिमित्ते भूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकं नामाऽऽयान्तमद्राक्षीत्।

Scanned by CamScanner

२५. दृष्ट्वा च पूर्वानिमित्तपरम्पराविर्भावितभीतिरभिद्यत हृदयेन। कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथममाननलग्न-विषादमुपनिन्ये पश्चाल्लेखम् । तं च देवो हर्षः स्वयमेवादायाऽवाचयत्। लेखार्थेनैव च समं गृहीत्वा हृदयेन सन्ताप्मभ्यधात् ''कुरङ्गक, किं मान्द्यं तातस्य''।? इति स चक्षुषा क्षरद्भिः बाष्पजलबिन्दुभि र्मुखेन च खञ्जाक्षरैः क्षरद्भिर्युगपदाचचक्षे — ''देव'' दाहज्वरो महान्'' इति । तच्चाकर्ण्य सहसा सहस्रधेवास्य हृदयं पफाल । कृताचमनश्च जनयितुरायुष्यकामोऽपरिमितमणिकनकरजतमात्मपरिबर्हमशेषं ब्राह्मणसादकरोत्। अभुक्त एवोच्चचाल। दापय वाजिनः पर्याणं इति पुरः स्थितं वभाण युवानम् । वेपमानहृदयश्च ससम्भ्रमप्रधावित परिवर्धकोपनीत मारुह्य तुरङ्गममेकाक्येव प्रावर्तत । अकाण्ड-प्रयाणसंज्ञाशंखक्षुभितं तु संभ्रमात्सज्जीभूतमद्भुतमुख रसुखरवभरित-सकलभुवन विवरमागत्यागत्य सर्वाभ्यो दिग्यो धावमानमश्वीयमढौकत।

२६. अन्यस्मिन्नहनि मध्यन्दिने विगतजयशब्दं, अस्तमिततूर्यनादमुपसंहृतगीतं उत्सारितोत्सवं स्कन्धावारं समाससाद। क्रमेण राजद्वारं प्रतिषिद्धसकललोकप्रवेशं ययौ । तुरगादवतीर्णः राजकुलं विवेश। तत्र चातिनिःशब्दे पिहितपक्षद्वारके,

परिहृतकवाटरटिते, घटितगवाक्षरक्षितमरुति, निभृतसंज्ञा-निर्दिश्यमानसकलकर्मणि, प्रविष्टकतिपयप्रणयिनि, भेषजसामग्री-सम्पादनव्यग्रसमग्रव्यवहारिणि मुहुर्मुहुराहूयमानतोयकर्मान्तिका-नुमितघोरातुरतृषि, संचितप्रचुरप्राचीनामलक मातुलुङ्गद्राक्षा-दाडिमादिफले धवलगृहे स्थितम् जिह्वाग्रे जीवितेशस्य वर्तमानम्, विरलं वाचि, चलितं, चेतसि, विह्वलं वपुषि, क्षीणमायुषि प्रचुरं प्रलापे सततं श्वसिते, पार्श्वोपविष्टया अनवरतरोदनोच्छूननयनया गृहीतचामरिकयापि निःश्वसितैरेव वीजयन्त्या विविधौषधि धूसरितशरीरया मुहुर्मुहः ''आर्यपुत्र, स्वपिषि ? इति व्याहरन्त्या देव्या यशोवत्या शिरसि वक्षसि च स्पृश्यमानं पितरमद्राक्षीत्।

२७. अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वातिदयितं तनयं तदवस्थोपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा, प्रसार्यज भुजौ ''एह्येहि'' इत्याह्वयन् शरीरार्धेन शयनादुदगात् । ससंभ्रममुपसृतं चैनं विनयावनम्रमुन्नमय्य बलादुरसि निवेश्य विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यं, मज्जन्निवामृतमये महासरसि, पीडय न्नङ्गैरङ्गानि कपोलेन कपोलमवघट्टयन्, निमीलयन् पक्ष्माग्रग्रथिताजस्रास्रविस्राविणी विलोचने, विस्मृतज्वरसंज्वरः सुचिरमालिलिङ्ग । कथं कथमपि चिराद्विमुक्तमुपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकमुपागतमासीनं च शयनान्तिके पिबन्निव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुषा व्यलोकयत् । पस्पर्श च पुनः

Scanned by CamScanner

पुनर्वेपथुमता पाणितलेन, क्षणक्षणमकण्ठश्च, कृच्छ्रादिवावदीत् ''वत्स कृशोऽसि'' इति। भण्डिस्त्वकथयत्— ''देव, तृतीयमहः कृताहारस्यास्याद्य'' इति।

२९. तच्छ्रुत्वा बाष्पावेगागृह्यमाणाधरः कथं कथमप्यायतं निश्चस्योवाच — वत्स, जानामि त्वां पितृप्रियमतिमृदुहृदयम्। ईदृशेषु विधुरयति धीमतोपि धियमतिदुर्धरो बान्धवस्नेहः सर्वप्रमाथी। अतो नार्हस्यात्मानं शुचे दातुम्। उद्दामदाहज्वरदग्धोपि दह्ये खल्वहमधिकतरमनेनायुष्मदाधिना निशितमिव शस्त्रं तक्ष्णोति मां त्वदीयस्तनिमा। सुखं च राज्यं च वंशश्च प्राणाश्च त्वयि मे स्थिताः यथा मम तथा सर्वासां प्रजनाम्। फलमस्यानेकजन्मान्तरोपार्जितस्याकलुषस्य कर्मणः करतलगतमिव कथयन्ति चतुर्णामप्यर्णवानां आधिपत्यं ते लक्षणानि। त्वज्जन्मनैव कृतार्थोस्मि। निरभिलाषोस्मि जीवितव्ये। भिषगनुरोधः पाययति मामौषधम्। अपि च सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थमुत्पत्स्यमानानां भवादृशां जन्मग्रहणेपायः पितरौ। प्रजाभिस्तु बन्धुमन्तो राजानः, न ज्ञातिभिः। तदुत्तिष्ठ कुरु पुनरेव सर्वाः त्रियाः। कृताहारे च त्वय्यहमपि स्वयमुपयोक्ष्ये पथ्यम्''। इत्येवमभिहितस्य चास्य धक्ष्यन्निव हृदयमतितरां शोकानलः सन्दुधुक्षे, क्षणमात्रं च स्थित्वा पुनराहारार्थ मादिश्यमानो धवलगृहादवततार। चकार च चेतसि -

''अकाण्डे खल्वयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यभ्र इव वज्रपातः। किमत्र करवाणि'' ? इति।

(हर्षचरितात्)

कठिनशब्दार्थः

(परिच्छेदक्रमेण)

२३. वासतेय्याः = रात्रेः, तुरीये यामे = चतुर्थयामे, प्रत्यूषसि एव = उषः काले एव, चटुलाः = तीव्राः, पिंजरी कृताः = विपीतरक्ताः दवहुतभुजा = दावाग्निना, केसरिणं = सिंहं., दवदहने = दवाग्नौ, शावकान् = स्वशिशून्, उत्प्लुत्य = उल्लंघ्य, सिंहीं = सिहयुवतिं, लोहेभ्यः = आयसेभ्यः, प्रबुद्धस्य = विगतनिद्रस्य, दक्षिणेतरं = वामं, अक्षि - नेत्रं, वेपथु : = कम्पः, विपप्रथे = व्याप्तः, अह्नि = दिने, = शून्येन उत्साहरहितेन, मृगयां = मृगवधं, चिक्रीड = कृतवान्, हरितहये = सूर्ये, अह्नः मध्यं आरोहति = आकाशमध्यगे सति, उभयतः = पार्श्वयोः, संवाह्यमानं = वीज्यमानं, तनु = अल्पं, तालवृन्तं = व्यजनं, विततां = विस्तृतां, उपधानस्य = उपबर्हस्य, धारिणीं, वेत्रपट्टिकां = वेत्रनिर्मितशय्याविशेषं, साशंकः - शङ्कासहित एव।

२४. नीलीरागवत् मेचकरुचा = नीलवर्णया, चैलचीरकया = वस्त्रखण्डेन, मुण्डमाला = शिरोलङ्कारः, कायकालिमा = देहनैल्यं, शोकशिखिना = शोकाग्निना, अङ्गारतां = इङ्गालतां, उद्धूयमाना

Scanned by CamScanner

उत्क्षिप्यमाणा, मेदिन्या = भूम्या, अनिमित्तभूतं = अशुभशकुनरूपं, दीर्घाध्वगम् = बहुदूरमतीयागतं।

२५. हृदयेन अभिद्यत = भिन्नहृदयः अभूत्, अवाचयत् = अपठत्, अभ्यधात् = अवदत्, मान्द्यं = रोगः, क्षरांद्भः = गलद्भिः, वाष्पजलविन्धुभिः (साधनैः) चक्षुषा = स्वदृष्ट्या, क्षरद्भिः = स्खलद्भिः खञ्जाक्षैरः = अस्पष्टाक्षरैः (साधनैः) मुखेन = वाचा, युगपत् = एकदैव, आचचक्षे = अकथयत्, दाहज्वरः - तापज्वरः, सहसा = झटिति, सहस्रधा = बहुधा, पफाल = भिन्नं, आत्मपरिबर्हं = स्वाभरणजालं, ब्राह्मणसात् = ब्राह्मणाधीनं, उच्चाल = प्रस्थितः, वाजिनः = अश्वस्य, पर्याणं = कटिबन्धं, दापय = निधापय, तुरङ्गमम् = अश्वं, प्रावर्तत = अचलत्, अकाण्डे = असमये, सज्जीभूतं = सन्नद्धम्, अद्भुताः मुखराः घोषमाणाः आश्वीयम् = अश्वसैन्यम्, अढौकत = अधावत्।

२६. स्कन्धावारं = सेनानिवेशम्, राजकुलं = राजगृहम्, परिहृतकवाटरटिते = कवाटध्वनिरहिते, घटिताः = अर्धपिहिता निभृतसंज्ञया = निश्शब्दया संज्ञया, प्रणयिनः = हिताः, भेषजं = औषधं, व्यग्राः = त्वरायुक्ताः, व्यवहारिणः = उद्योगिनिः, मुहुर्मुहुः = पुनः पुनः, तोयकर्मान्तिकः = जलदाता, घोरा आतुरतृट् = रोगरूपा पिपासा, संचितानि = सम्पादितानि, प्रचुराणि = बहूनि, धवलगृहे = तन्नामके भवने, जीवितेशस्य = यमस्य, विरलं = अप्रचुरं, चलितं = चपलतायुतं, वपुषि = देहे, विह्वलं, = विवशं, प्रलापे = असंगतभाषणे, प्रचुरं = अधिकं, सततं = निरन्तरं, व्याहरन्त्या = वदन्त्या।

२७. अतिदयितं = अतिप्रियं, निर्भरेण = पूर्णेन, स्नेहेन = वात्सल्येन, आवर्जितः = आकृष्टः, विनयावनम्रं = प्रश्रयावनतम्, निशाकरमण्डलमध्यं = चन्द्रमण्डलमध्यं, मज्जन्निव = निमज्जन्निव, आघट्टन् = पक्ष्मणां अग्रेग्रथितानि = लग्नानि, अजस्रं = अस्राणि, ज्वरसंज्वरः = ज्वरतापः, कथं कथमपि = अतिकष्टेन, विगतनिमेषेण = निश्चलेन चक्षुषा, वेपथुमता = कम्पितेन, अकण्ठः = स्वररहितः, कृच्छ्रात् इव = अतियत्नेन, अहः= दिनम्।

२८. सर्वप्रमाथी = सर्वनाशकः सन्, विधुरयति = विवशीकरोति, शुचे दातुं = दुःखाधीनं कर्तुं, आयुष्मदाधिना = तव मनोव्याधिना, दह्ये = दग्धो भवामि, तनिमा = कृशत्वं, तत्क्षणोति = खण्डयति, अकलुषस्य = पुण्यस्य, जीवितव्ये = जीवने, पितरौ = मातापितरौ, जन्मग्रहोपायः = उत्पत्तिकारणमात्रम्, ज्ञातिभिः = बन्धुभिः, अभिहतस्य = उक्तस्य हृदयं, धक्ष्यन् इव = भस्मीकुर्वन्निव, सन्दुधुक्षे = अज्जवलत्, आदिश्यमानः = आज्ञाप्यमानः, व्यभ्रः = मेघरहितः, वज्रपातः = अशनिपातः, किं करवाणि = किं कुर्याम् ?

Scanned by CamScanner